ISSN:2828-6235
Impact factor:13.77
International Journal of Literature and

FLORISTIK LEKSIKA LEKSIK-SEMANTIK MAYDONINING YADROSI VA PERIFERIYASI

Pazlitdinova Nargiza Zuriddinovna
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,
University of Business and Science
til va adabiyot ta’limi kafedrasi mudiri
doi:https://doi.org/10.5281/zenodo.24533599

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilidagi o‘simlik nomlari bir butun leksik-semantik maydon sifatida tadqiq etiladi. Maydonning markazi va chekka qismlarini ajratish uchun beshta mezon taklif qilinadi. Bular lug‘at izohida "o‘simlik" arxisemasining ifodalanish darajasi, so‘zning umumxalq tilida tarqalganligi, so‘z yasashdagi faolligi, uslubiy betarafligi va asosiy ma’nosining o‘simlik bilan bog‘liqligidir. Maydonning ierarxik tuzilishi xalq biologik tasnifi nazariyasi asosida besh pog‘onada ko‘rsatiladi. Maydon tarkibida o‘nga yaqin mikromaydon ajratiladi, ular orasidagi paradigmatik, sintagmatik va derivatsion munosabatlar tahlil qilinadi. Natijada maydon yadro, yaqin periferiya, uzoq periferiya va chegara qismiga bo‘linadi. Yadroni giperonimlar, o‘simlik qismlarining nomlari va eng keng tarqalgan tur nomlari tashkil etadi. Periferiyada shevaga xos nomlar, botanik atamalar, yangi o‘zlashmalar va ko‘chma ma’nodagi qo‘llanishlar joylashadi. Yadro va periferiya o‘rtasidagi chegara harakatchan ekani, uni belgilashda xalqning turmush tarzi va tabiiy muhiti ham muhim rol o‘ynashi asoslanadi.
Kalit so‘zlar: floristik leksika, leksik-semantik maydon, mikromaydon, yadro, periferiya, arxisema, differensial sema, giperonim, giponim, prototip, xalq taksonomiyasi.

Abstract. The article studies Uzbek plant names as a single lexical-semantic field. Five criteria are proposed for separating the core of the field from its periphery: how directly the archiseme "plant" is expressed in the dictionary definition, how widely the word is used, its word-formation activity, its stylistic neutrality, and whether its primary meaning is linked to plants. The hierarchical structure of the field is described at five levels on the basis of folk biological classification theory. About ten microfields are identified, and the paradigmatic, syntagmatic and derivational relations among them are analysed. The field is divided into the core, the near periphery, the far periphery and a border zone. The core consists of hyperonyms, names of plant parts and the most common species names. The periphery contains dialect names, botanical terms, recent borrowings and figurative uses. The study argues that the boundary between core and periphery is mobile and that the way of life and natural environment of the speakers play an important role in defining it.
Keywords: floristic vocabulary, lexical-semantic field, microfield, core, periphery, archiseme, differential seme, hyperonym, hyponym, prototype, folk taxonomy.

KIRISH

Tilning lug‘at tarkibi so‘zlarning tasodifiy yig‘indisi emas. So‘zlar ma’nosiga ko‘ra bir-biri bilan bog‘lanib, katta va kichik guruhlarni hosil qiladi. Bu guruhlar ichida ba’zi so‘zlar markaziy o‘rinni egallaydi, boshqalari chekkada turadi. Tilshunoslikda bunday guruhlar leksik-semantik maydon deb ataladi. Maydon tushunchasi lug‘at tarkibini tizim sifatida ko‘rishga, alohida so‘zni esa shu tizimdagi o‘rni orqali tushunishga imkon beradi.

Maydon g‘oyasining ilk kurtaklari G. Ipsen ishida ko‘rinadi [9]. Ammo uni izchil nazariya darajasiga olib chiqqan olim J. Trier bo‘ldi. U nemis tilidagi aql va bilim bilan bog‘liq so‘zlarni tarixiy taraqqiyotda o‘rganib, ularning bir-birini to‘ldirib, umumiy ma’no doirasini qoplashini ko‘rsatdi [1]. Trierdan farqli o‘laroq, W. Porzig so‘zlarning gapdagi birikuvchanligiga e’tibor

qaratdi. Uning fikricha, "tishlamoq" va "tish", "hurmoq" va "it" kabi so‘zlar orasida tabiiy ma’no bog‘lanishi bor [10]. Shu tariqa paradigmatik va sintagmatik maydon tushunchalari shakllandi.

Rus tilshunosligida maydon nazariyasi ayniqsa keng rivoj topdi. A.A. Ufimtseva lug‘at tarkibini tizim sifatida o‘rganishning nazariy asoslarini ishlab chiqdi [11]. L.M. Vasilyev semantik maydonlarning turlarini va ularni tadqiq qilish usullarini tasnifladi [12]. G.S. Shchur turli maydon nazariyalarini umumlashtirib, har qanday maydonda yadro va periferiya mavjudligini, yadroning barqaror, periferiyaning esa harakatchan ekanini asosladi [2]. Yu.N. Karaulov esa butun lug‘at tarkibini ma’no maydonlariga bo‘lib tavsiflash yo‘lini ko‘rsatdi [3]. Ingliz tilshunosligida J. Lyons ma’no munosabatlarini giponimiya, sinonimiya, antonimiya kabi turlarga ajratib, ularni tizimli tavsifladi [4].

O‘zbek tilshunosligida so‘zlarning tizimli aloqalari H. Ne’matov va R. Rasulov asarlarida chuqur yoritilgan [6]. Ular leksik-semantik guruh, ma’no maydoni, giponimik qator kabi tushunchalarni o‘zbek tili materiali asosida izohlab berdilar. Atamalarning ta’rifi A. Hojiyevning lingvistik atamalar lug‘atida ham berilgan [13]. Bu ishlar o‘zbek tilidagi turli so‘z guruhlarini maydon nuqtai nazaridan o‘rganish uchun mustahkam asos yaratdi.

O‘simlik nomlari har qanday tilning eng qadimiy qatlamlaridan biridir. O‘zbek xalqi uchun bu so‘zlar ayniqsa yaqin. Dehqonchilik, bog‘dorchilik, xalq tabobati, to‘y va marosimlar, hatto farzandga ism qo‘yish odati ham o‘simlik nomlari bilan chambarchas bog‘langan. Bog‘ning har bir daraxti, dalaning har bir ekini o‘z nomiga ega. Ko‘p o‘simlik turlarining esa o‘nlab navlari bor va ularning har biri alohida ataladi. Shu sababli floristik leksika o‘zbek tilida juda boy, uning ichki aloqalari ham murakkab.

Etnobiologiya sohasida B. Berlin va uning hamkasblari turli xalqlarning o‘simlik va hayvonlarni nomlash tizimini o‘rganib, bu tizimlarda umumiy qonuniyatlar borligini aniqladilar [14; 15]. Ularning xulosasiga ko‘ra, xalq tasnifi odatda bir necha pog‘onadan iborat bo‘ladi va bu pog‘onalar ichida bitta daraja psixologik jihatdan eng muhim hisoblanadi. E. Rosch esa odam ongidagi tushunchalar markaziy, ya’ni eng namunali vakil atrofida tashkil topishini ko‘rsatdi [5]. Bu ikki yo‘nalish maydon nazariyasini yangi dalillar bilan boyitdi.

O‘zbek tilidagi o‘simlik nomlari ilgari ham o‘rganilgan. Muallifning avvalgi ishlarida fitonimlarning lingvistik maqomi, ularning oddiy turdosh otlardan farqi va nomlanish asoslari ko‘rsatib berilgan [16]. Floristik leksikaning tildagi dunyo manzarasini shakllantirishdagi o‘rni [17], o‘zbek xalqi madaniy merosidagi ahamiyati [18] hamda qadimiy yozma manbalarda uchraydigan o‘simlik nomlari [19] ham alohida tadqiq qilingan. Boshqa tadqiqotlarda ham ko‘pincha o‘simlik nomlarining kelib chiqishi, nomlanish usullari yoki shevalardagi shakllari o‘rganilgan. Maydonning ichki tuzilishi, ya’ni qaysi so‘zlar markazda, qaysilari chekkada turishi va buni qanday mezonlar bilan aniqlash mumkinligi hali yetarlicha ochib berilmagan. Bu masala nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham dolzarb. Lug‘at tuzuvchi, o‘qituvchi yoki tarjimon qaysi so‘zlar tayanch, qaysilari ikkinchi darajali ekanini bilishi zarur.

Shundan kelib chiqib, ushbu maqolaning maqsadi o‘zbek tilidagi floristik leksika maydonining ichki tuzilishini ochib berish, yadro va periferiyani ajratish mezonlarini belgilash hamda maydon birliklarini shu mezonlar asosida qismlarga bo‘lishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo‘yildi: maydonning dominantasini va ierarxik pog‘onalarini aniqlash, maydon tarkibidagi mikromaydonlarni ajratish, birliklar orasidagi munosabat turlarini tavsiflash, yadro va periferiya birliklarini aniqlash va maydon chegaralarining harakatchanligini asoslash.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot uchun asosiy manba sifatida besh jildlik "O‘zbek tilining izohli lug‘ati" olindi [7]. Lug‘atdan izohida "o‘simlik", "daraxt", "buta", "o‘t", "gul", "ekin", "meva", "sabzavot" kabi so‘zlar qatnashgan birliklar yoppasiga tanlab olindi. Bundan tashqari, o‘simlik qismlarini, o‘sish jarayonini, o‘simlik bilan bog‘liq mehnat faoliyatini va o‘simlik o‘sadigan joylarni bildiruvchi so‘zlar ham

tahlilga jalb qilindi. Ularning nutqda qanday ishlatilishini kuzatish uchun badiiy asarlar, xalq maqollari va topishmoqlari hamda kundalik so‘zlashuvdan misollar to‘plandi.

Tadqiqot to‘rt bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda lug‘atdan material yig‘ildi va har bir birlikning izohi yozib olindi. Ikkinchi bosqichda izoh tahlili o‘tkazildi. Bunda ta’rifning tuzilishi, ya’ni so‘z qaysi umumiy so‘z orqali izohlangani va qanday farqlovchi belgilar keltirilgani aniqlandi. Uchinchi bosqichda komponent tahlil qo‘llandi. So‘z ma’nosi kichik ma’no qismlariga, ya’ni semalarga ajratildi [8]. Har bir so‘zda umumiy ma’noni bildiruvchi arxisema, so‘zni boshqalardan ajratuvchi differensial semalar va matnda yuzaga chiqadigan potensial semalar belgilandi. To‘rtinchi bosqichda maydon tahlili o‘tkazildi. So‘zlar orasidagi jins va tur munosabatlari, mikromaydonlar va ularning chegaralari aniqlandi.

Natijalarni izohlashda ikki nazariy yo‘nalishga tayanildi. Birinchisi B. Berlin va hamkasblarining xalq biologik tasnifi nazariyasi bo‘lib, u maydonning ierarxik pog‘onalarini belgilashga yordam berdi [14; 15]. Ikkinchisi E. Rosch ilgari surgan prototip nazariyasi bo‘lib, u yadro birliklarining nima uchun markaziy o‘rin egallashini tushuntirishga xizmat qildi [5].

So‘zning maydondagi o‘rnini aniqlash uchun beshta mezon belgilandi. Birinchi mezon izoh mezoni deb ataldi. Unga ko‘ra lug‘at izohida "o‘simlik" arxisemasi bevosita yoki bitta oraliq so‘z orqali ifodalanishi kerak. Ikkinchi mezon tarqalish mezonidir. So‘z biror hudud, kasb yoki ijtimoiy guruh bilan cheklanmay, umumxalq tilida ishlatilishi lozim. Uchinchi mezon derivatsion faollik bo‘lib, so‘zdan yangi so‘zlar va barqaror birikmalar hosil bo‘lishini nazarda tutadi. To‘rtinchi mezon uslubiy betaraflikdir. So‘z faqat sheva, ilmiy uslub yoki badiiy nutqqa xos bo‘lmasligi kerak. Beshinchi mezon ma’no mezoni deb ataldi. So‘z ko‘p ma’noli bo‘lsa, uning asosiy, ya’ni birinchi ma’nosi o‘simlik bilan bog‘liq bo‘lishi talab qilinadi.

Barcha besh mezonga javob bergan birliklar yadroga kiritildi. Uch yoki to‘rt mezonga javob berganlari yaqin periferiyaga, bir yoki ikki mezonga javob berganlari uzoq periferiyaga joylashtirildi. Floristik maydon bilan birga boshqa biror maydonga ham teng darajada tegishli bo‘lgan birliklar alohida chegara qismiga ajratildi.

NATIJALAR

1. Maydonning dominantasi va ierarxik tuzilishi

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, floristik leksika maydonining dominantasi "o‘simlik" so‘zidir. Bu so‘z maydondagi barcha birliklar uchun umumiy bo‘lgan ma’noni eng sof va betaraf holda ifodalaydi. Lug‘atdagi ko‘plab ta’riflar aynan shu so‘z orqali beriladi. Daraxt, buta, o‘t nomlarining izohida "o‘simlik" so‘zi bevosita uchraydi. Tur nomlarining izohida esa u "daraxt", "buta" yoki "o‘t" so‘zlari orqali bilvosita ifodalanadi. Kitobiy uslubda dominantaga ma’nodosh bo‘lgan "nabotot" so‘zi ham ishlatiladi, lekin u uslubiy jihatdan bo‘yoqli bo‘lgani uchun dominanta vazifasini bajara olmaydi.

Xalq biologik tasnifi nazariyasiga tayanib, maydonning ierarxik tuzilishini besh pog‘onada ko‘rsatish mumkin [14]. Eng yuqori pog‘onada maydonning bosh so‘zi turadi. Ikkinchi pog‘ona hayotiy shakl nomlaridan iborat. Bular daraxt, buta, o‘t so‘zlaridir. Ularni farqlovchi asosiy belgilar o‘simlikning bo‘yi, tanasining yog‘ochlanganligi va umrining uzunligidir. Uchinchi pog‘onada asosiy tur nomlari turadi. Bular o‘rik, uzum, tut, bug‘doy, lola kabi so‘zlardir. To‘rtinchi pog‘onada turning xillari ajratiladi: yovvoyi o‘rik, oq tut, qora tut, kuzgi bug‘doy. Beshinchi, ya’ni eng quyi pog‘onada navlar nomi turadi. O‘rikning mirsanjali, subhoniy, ahrori navlari, uzumning husayni, kishmish, toyfi, chillaki navlari shunga misol bo‘la oladi. Nav nomlarining tarixi ancha qadimiy. "Boburnoma"da subhoniy o‘rik, sohibiy uzum, donakalon anor kabi nomlar uchraydi va ularning ko‘pchiligi joy yoki kishi nomidan hosil bo‘lgan [19].

Bu pog‘onalarning maydondagi o‘rni bir xil emas. B. Berlin kuzatishlariga ko‘ra, xalq tasnifida eng muhim daraja uchinchi pog‘ona, ya’ni asosiy tur nomlaridir [14]. Bolalar birinchi bo‘lib aynan shu so‘zlarni o‘rganadi, kundalik nutqda ham ular eng ko‘p ishlatiladi. O‘zbek tilida ham shunday. Odam "anavi daraxtni qara" deyishdan ko‘ra "anavi tutni qara" deyishni afzal ko‘radi. Navlar nomi esa asosan bog‘bonlar, dehqonlar va bozor ahli nutqida faol bo‘lib, keng ommaga nisbatan kamroq

tanish. Bu holat maydonning markazi uchinchi pog‘onada, chekkasi esa eng quyi pog‘onada joylashganini ko‘rsatadi.

1-jadval. Floristik maydonning ierarxik pog‘onalari

Pog‘ona	Nomlanishi	Misollar
1	Bosh so‘z (dominanta)	o‘simlik
2	Hayotiy shakl nomlari	daraxt, buta, o‘t
3	Asosiy tur nomlari	o‘rik, uzum, tut, terak, bug‘doy, lola, rayhon
4	Tur xillari	yovvoyi o‘rik, oq tut, qora tut, kuzgi bug‘doy
5	Nav nomlari	mirsanjali, subhoniy, ahrori (o‘rik); husayni, kishmish, toyfi, chillaki (uzum)

2. Maydon tarkibidagi mikromaydonlar

Floristik maydon bir jinsli emas. U o‘z navbatida kichikroq ma’no guruhlariga, ya’ni mikromaydonlarga bo‘linadi. Tahlil natijasida quyidagi mikromaydonlar ajratildi. Daraxtlar mikromaydoni: terak, tol, chinor, qayrag‘och, archa, yong‘oq. Butalar mikromaydoni: na’matak, zirk, do‘lana, yulg‘un. Mevali o‘simliklar mikromaydoni: olma, nok, o‘rik, shaftoli, olcha, anor, behi. Donli ekinlar mikromaydoni: bug‘doy, arpa, sholi, makkajo‘xori, jo‘xori, tariq. Poliz ekinlari mikromaydoni: qovun, tarvuz, qovoq. Sabzavotlar mikromaydoni: sabzi, piyoz, sholg‘om, turp, karam. Gullar mikromaydoni: atirgul, lola, chinnigul, binafsha, nargis, rayhon. Dorivor o‘simliklar mikromaydoni: isiriq, zubturum, achchiqmiya, yalpiz. Begona o‘tlar mikromaydoni: g‘umay, ajriq, qo‘ytikan, sho‘ra. O‘simlik qismlari mikromaydoni: ildiz, poya, tana, shox, novda, barg, kurtak, gul, urug‘, meva, po‘st.

Mikromaydonlar ham o‘z yadrosi va periferiyasiga ega. Masalan, mevali o‘simliklar mikromaydonida olma va o‘rik markazda tursa, feyxoa yoki xurmo chekkada turadi. Mikromaydonlar orasidagi chegaralar ham qat’iy emas. Yong‘oq daraxtlar mikromaydoniga ham, mevali o‘simliklar mikromaydoniga ham tegishli. Rayhon esa gullar, ziravorlar va dorivor o‘simliklar orasida turadi. Bu holat maydonning tirik va ko‘p qirrali tizim ekanini ko‘rsatadi.

3. Yadro birliklarining ma’no tuzilishi

Komponent tahlil yadro so‘zlarining ma’no tuzilishi o‘xshash ekanini ko‘rsatdi. Ularning har birida "o‘simlik" arxisemasi bor. Bu sema yoki bevosita, yoki "daraxt", "o‘t" kabi oraliq so‘z orqali yuzaga chiqadi. Farqlovchi semalar esa bir necha guruhga birlashadi. Birinchi guruh hayotiy shaklni ko‘rsatadi: yog‘ochlangan yoki yog‘ochlanmagan, baland yoki past. Ikkinchi guruh odam uchun foydasini bildiradi: mevali, manzarali, dorivor, oziqbop. Uchinchi guruh o‘simlikning kelib chiqishini ko‘rsatadi: madaniy yoki yovvoyi. To‘rtinchi guruh esa umr davomiyligiga oid: bir yillik yoki ko‘p yillik.

Potensial semalar alohida qiziqish uyg‘otadi. Ular lug‘at izohida ko‘rsatilmaydi, lekin xalq ongida mustahkam o‘rnashgan bo‘lib, ko‘chma ma’nolarning manbai bo‘ladi. "Chinor" so‘zida uzoq umr ko‘rish, ulug‘vorlik semasi bor. Shuning uchun keksa va obro‘li kishi "chinor" deb ataladi. "Tol" so‘zida egiluvchanlik, mayinlik semasi bor va "tol chiviq" birikmasi nozik qomatni ifodalaydi. "Lola" so‘zida qizillik va bahor semasi bor, "lola yuzli" iborasi shundan kelib chiqqan. "Sarv" so‘zida tik va kelishganlik semasi bor va mumtoz she’riyatda "sarv qomat" tasviri keng uchraydi. Potensial semalar qancha boy bo‘lsa, so‘zning maydondagi va umuman tildagi o‘rni shuncha mustahkam bo‘ladi.

4. Maydon birliklari orasidagi munosabatlar

Maydon birliklari orasida uch xil munosabat kuzatiladi. Birinchisi paradigmatik munosabatlardir. Ular orasida eng muhimi giponimiya, ya’ni jins va tur munosabatidir: daraxt va o‘rik, gul va lola, ekin va bug‘doy. Bir jinsga mansub turlar o‘zaro teng huquqli bo‘lib, ko-

giponimlar hisoblanadi: olma, nok, behi. Butun va qism munosabati ham keng tarqalgan: daraxt va shox, gul va gulbarg, bug‘doy va boshoq. Sinonimiya asosan shevaga xos yoki uslubiy farqli nomlar orasida yuzaga chiqadi: na’matak va itburun, makkajo‘xori va jo‘xori (ayrim shevalarda), o‘simlik va nabotot. Antonimik munosabat kam uchraydi, lekin madaniy va yovvoyi, mevali va mevasiz kabi juftliklarda ko‘zga tashlanadi.

Ikkinchisi sintagmatik munosabatlardir. O‘simlik nomlari ma’lum fe’llar bilan muntazam birikadi. Daraxt ekiladi yoki o‘tqaziladi, sug‘oriladi, payvand qilinadi, butaladi. Meva teriladi yoki uziladi. Don o‘riladi, yanchiladi. Paxta teriladi. Gul hidlanadi, uziladi, guldastaga bog‘lanadi. Bu birikuvchanlik W. Porzig ta’kidlagan ichki ma’no bog‘lanishining yorqin namunasidir [10]. Masalan, "o‘rmoq" fe’li asosan donli ekinlar bilan, "termoq" fe’li esa paxta va mevalar bilan birikadi. Demak, sintagmatik aloqalar ham mikromaydonlarni farqlashga yordam beradi.

Uchinchisi derivatsion munosabatlardir. Yadro so‘zlari yangi so‘z yasashda juda faol. "-zor" qo‘shimchasi o‘simlik o‘sadigan joyni bildiradi: olmazor, tokzor, gulzor, bug‘doyzor, qamishzor. "-li" qo‘shimchasi belgi bildiradi: olmali, gulli, tikanli. "-chi" qo‘shimchasi kasb egasini ko‘rsatadi: gulchi, bog‘bon so‘zida esa "-bon" qo‘shimchasi xuddi shu vazifani bajaradi. "-la" qo‘shimchasi jarayonni ifodalaydi: gullamoq, barglamoq, mevalamoq. Qo‘shma so‘zlar orqali ham ko‘plab nomlar yasalgan. Ularning bir qismi hayvon nomlari asosida hosil bo‘lgan: itburun, qo‘ytikan, qo‘ziquloq. Bu nomlarda o‘simlikning tashqi ko‘rinishi biror hayvon a’zosiga o‘xshatiladi. Derivatsion faollik yadro so‘zlariga xos bo‘lib, periferiyaga borgan sari kamayib boradi.

5. Yadro, periferiya va chegara qismi

Maydon yadrosini uch guruh so‘zlar tashkil qiladi. Birinchi guruhni giperonimlar tashkil etadi: o‘simlik, daraxt, buta, o‘t, gul, ekin, meva, sabzavot. Ikkinchi guruh o‘simlik qismlarining nomlaridir: ildiz, poya, tana, shox, novda, barg, kurtak, urug‘. Uchinchi guruh eng keng tarqalgan asosiy tur nomlaridan iborat: tut, terak, chinor, tol, olma, o‘rik, uzum, anor, bug‘doy, arpa, g‘o‘za, sholi, qovun, atirgul, lola, rayhon. Bu so‘zlarning hammasi beshta mezonga ham javob beradi. Ular har bir o‘zbekka tanish, uslubiy jihatdan betaraf, yangi so‘z yasashda faol va asosiy ma’nosi o‘simlik bilan bog‘liq. Masalan, "gul" so‘zidan gulzor, guldon, gulchi, gullamoq, gulli, gulbarg so‘zlari yasaladi. "Uzum" so‘zi esa o‘nlab navlar nomining tayanchi bo‘lib xizmat qiladi.

Yaqin periferiyada yadro bilan mazmunan yaqin, ammo kamroq qo‘llanadigan yoki umumiy ma’noni bilvosita ifodalaydigan so‘zlar turadi. Bu yerda o‘sish va o‘zgarish jarayonini bildiruvchi fe’llar bor: unmoq, ko‘karmoq, gullamoq, mevalamoq, so‘lmoq, qurimoq. O‘simlik o‘sadigan joy nomlari ham shu qismga kiradi: bog‘, o‘rmon, yaylov, chakalakzor, tokzor, olmazor. Kam uchraydigan tur nomlari, masalan, zirk, do‘lana, jiyda, archa, qayrag‘och, yulg‘un shu qismdan o‘rin oladi. O‘simlik holatini bildiruvchi xazon, ko‘kat, maysa, nihol so‘zlari ham yaqin periferiyaga tegishli. Ularning ko‘pchiligi tarqalish va uslubiy betaraflik mezonlariga javob beradi, lekin izoh mezoni yoki derivatsion faollik jihatidan yadro so‘zlaridan orqada qoladi.

Uzoq periferiyada mezonlarning faqat bir yoki ikkitasiga javob beradigan birliklar joylashadi. Ularni besh guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh shevaga xos nomlardir. Bir o‘simlik turli hududlarda turlicha ataladi va bu nomlar adabiy tilda kam qo‘llanadi. Ikkinchi guruh ilmiy botanik atamalardir. Ular faqat mutaxassislar nutqida va maxsus adabiyotda uchraydi. Uchinchi guruhga navlar nomi kiradi. Mirsanjali, husayni, toyfi kabi so‘zlar bog‘bon uchun juda muhim bo‘lsa-da, ko‘pchilik so‘zlovchining faol lug‘atiga kirmaydi. Bunday nomlar ma’lum bir navni boshqalaridan ajratib ko‘rsatgani uchun atoqli otga yaqin turadi va fitonim sifatida onomastikada alohida o‘rganiladi [16]. To‘rtinchi guruh yangi o‘zlashgan nomlardir. Kivi, avokado, feyxoa kabi so‘zlar tilga yaqinda kirgan va hali so‘z yasashda ishtirok etmaydi. Beshinchi guruh ko‘chma ma’nodagi qo‘llanishlar va frazeologik birliklardir. "Gul" go‘zal qizga, "chinor" keksa va obro‘li odamga nisbatan ishlatilganda, ular o‘simlik ma’nosidan uzoqlashadi. "Ildiz otmoq", "urug‘ sochmoq", "ko‘karib ketmoq" kabi iboralar ham shu qismga kiradi.

Chegara qismida floristik maydon boshqa maydonlar bilan kesishadi. Sabzi, piyoz, kartoshka, qovun so‘zlari ham o‘simlikni, ham oziq-ovqatni bildiradi. Isiriq, achchiqmiya, zubturum, yalpiz kabi nomlar xalq tabobati maydoniga ham tegishli. Binafsha, pushti, olcha rang, pista rang kabi birliklar rang nomlari maydoni bilan bog‘lanadi. Lola, Gulnora, Nargiza, Rayhon, Chinor kabi ismlar esa atoqli otlar qatoriga o‘tgan. Paxta so‘zi ham o‘simlikni, ham xom ashyoni bildiradi va iqtisodiyot maydoniga ham kiradi. Bu so‘zlar ikki maydonda bir vaqtda yashaydi va qaysi maydonda ekani matnga qarab aniqlanadi.

Olingan natijalar 2-jadvalda umumlashtirildi.

2-jadval. Floristik leksika maydonining tuzilishi

Maydon qismi	Asosiy belgilari	Misollar
Yadro	Beshta mezonga ham javob beradi, arxisema aniq ifodalangan, keng ishlatiladi, so‘z yasashda faol	o‘simlik, daraxt, buta, o‘t, gul, ekin, barg, ildiz, poya, urug‘, tut, terak, olma, o‘rik, uzum, bug‘doy, g‘o‘za, lola, rayhon
Yaqin periferiya	Uch yoki to‘rt mezonga javob beradi, arxisema bilvosita ifodalanadi	unmoq, gullamoq, so‘lmoq, bog‘, o‘rmon, yaylov, tokzor, zirk, jiyda, archa, yulg‘un, xazon, maysa, nihol
Uzoq periferiya	Bir yoki ikki mezonga javob beradi, qo‘llanish doirasi tor	shevaga xos nomlar, botanik atamalar, mirsanjali, husayni, kivi, avokado, feyxoa, ko‘chma ma’nodagi gul, chinor, ildiz otmoq
Chegara qismi	Boshqa maydonga ham teng tegishli	sabzi, piyoz, paxta, isiriq, yalpiz, binafsha (rang), Lola, Gulnora, Rayhon (ism)

6. Maydonning etimologik qatlamlari

Floristik leksikani kelib chiqishiga ko‘ra ham tahlil qilish maydon tuzilishini tushunishga yordam beradi. Yadro so‘zlarining katta qismi umumturkiy qatlamga mansub: o‘t, terak, tol, arpa, tariq, ildiz, urug‘, tikan. Ikkinchi yirik qatlam fors-tojik tilidan o‘zlashgan so‘zlardir: gul, lola, rayhon, chinor, anor, bodom, sabzi, bog‘. Bu so‘zlar tilga juda qadimda kirgan va to‘liq o‘zlashib ketgani sababli yadroda mustahkam o‘rin olgan. Ularning ko‘pchiligi Mahmud Koshg‘ariyning "Devonu lug‘otit turk" asarida va "Boburnoma"da qayd etilgani ham buni tasdiqlaydi [19]. Arab tilidan kirgan so‘zlar nisbatan kam bo‘lib, asosan kitobiy uslubga xos. Bunga "nabotot" so‘zi misol bo‘ladi. Fors tilidan kirgan "giyoh" so‘zi ham kitobiy tusga ega. Rus tili orqali kirgan so‘zlarning bir qismi, masalan, pomidor va kartoshka allaqachon yadroga yaqinlashgan bo‘lsa, kivi, avokado kabi yangi o‘zlashmalar hali uzoq periferiyada turibdi.

Bu manzara muhim xulosaga olib keladi. So‘zning kelib chiqishi uning maydondagi o‘rnini belgilamaydi. Hal qiluvchi omil so‘zning tilda qancha vaqtdan beri yashayotgani va xalq turmushida qanchalik muhim ekanidir. Fors tilidan kirgan "gul" so‘zi bugun umumturkiy "o‘t" so‘zi bilan bir qatorda yadroda turibdi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar maydon nazariyasining asosiy qoidalarini tasdiqlaydi. G.S. Shchur va Yu.N. Karaulov ta’kidlaganidek, maydon yadrosi barqaror, periferiyasi esa harakatchan bo‘ladi [2; 3]. O‘zbek tilidagi floristik leksikada ham shu holat kuzatiladi. Daraxt, gul, barg, ildiz kabi so‘zlar asrlar davomida o‘z ma’nosini va o‘rnini saqlab kelmoqda. Chekka qismdagi so‘zlar esa doimo yangilanib turadi. Ba’zilari iste’moldan chiqib ketadi, ba’zilari yangi kiradi. Masalan, ilgari ko‘p ekilgan ayrim ekinlarning nomi bugun faqat keksa avlod nutqida saqlanib qolgan.

Periferiyadagi so‘zlar vaqt o‘tishi bilan markazga yaqinlashishi ham mumkin. Pomidor va kartoshka o‘zbek tiliga nisbatan kech kirgan bo‘lsa-da, bugun ular kundalik nutqda eng ko‘p ishlatiladigan so‘zlar qatorida turadi. Ulardan yangi birikmalar ham hosil bo‘lgan: pomidor sharbati, kartoshka palovi. Hozir chekkada turgan kivi yoki avokado ham kelajakda shunday yo‘lni bosib o‘tishi mumkin. Aksincha, iste’moldan chiqqan narsalarning nomi markazdan chekkaga surilib boradi. Demak, yadro va periferiya orasidagi chegara qotib qolgan emas, u tilning va jamiyatning hayoti bilan birga o‘zgarib boradi.

Prototip nazariyasi nuqtai nazaridan ham e’tiborli holat ko‘zga tashlanadi. E. Rosch tajribalari ko‘rsatganidek, odamlar har bir tushunchaning eng namunali vakilini tez va ishonch bilan ajratadi [5]. O‘zbek tilida so‘zlashuvchi kishi uchun "daraxt" deganda, ehtimol, birinchi navbatda tut, terak yoki chinor ko‘z oldiga keladi. Boshqa xalqlarda bu o‘rinni eman, qayin yoki palma egallashi mumkin. "Meva" deganda o‘zbek uchun olma, o‘rik yoki uzum namunali vakil bo‘lsa, tropik o‘lkalar aholisi uchun banan yoki mango shunday vakil bo‘lishi tabiiy. Floristik leksika xalqning dunyo manzarasini, uning tabiatga munosabati va qadriyatlarini o‘zida aks ettiradi [17; 18]. Bu shuni anglatadiki, maydon yadrosini belgilashda faqat lingvistik mezonlar yetarli emas. Xalqning turmush tarzi, xo‘jalik faoliyati va tabiiy muhiti ham hisobga olinishi kerak. Ushbu taxminni assotsiativ tajribalar orqali tekshirish keyingi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalishdir.

Xalq biologik tasnifi bilan ilmiy botanika tasnifi orasidagi farq ham alohida e’tiborga loyiq. Ilmiy tasnifda o‘simliklar oila, turkum, tur kabi qat’iy pog‘onalarga bo‘linadi. Xalq tasnifi esa ko‘proq amaliy ehtiyojga tayanadi. Masalan, xalq tilida qovun, tarvuz va qovoq bitta guruhga, ya’ni poliz ekinlariga birlashtiriladi. Bu guruh botanik jihatdan ham asosli. Ammo xalq tilidagi "sabzavot" va "meva" guruhlari botanik tasnifga mos kelmaydi. Pomidor botanik jihatdan meva hisoblansa-da, xalq tilida sabzavot deb ataladi. Bu misol tilning dunyoni ilmiy emas, balki inson ehtiyojlari asosida tartibga solishini yaqqol ko‘rsatadi. B. Berlin ham xalq tasnifining asosiy maqsadi atrof-muhitni amaliy jihatdan tushunish ekanini ta’kidlagan [14].

Chegara qismidagi so‘zlar maydonlar orasidagi aloqani ko‘rsatadi. Sabzi yoki piyoz bozor va oshxona haqidagi gapda oziq-ovqat nomi, dala haqidagi gapda esa o‘simlik nomi sifatida tushuniladi. Bu tilning tejamkorligidan dalolat beradi. Bitta so‘z bir necha ma’no maydoniga xizmat qiladi va qaysi ma’no faollashishi matnga bog‘liq bo‘ladi. Shuningdek, o‘simlik nomlarining ismga aylanishi xalqning o‘simlik dunyosiga munosabatini, go‘zallik va pokizalikni gul va lola timsolida ko‘rishini aks ettiradi.

Tadqiqot natijalari amaliy jihatdan ham ahamiyatli. Birinchidan, ular o‘zbek tilining ideografik, ya’ni mavzuli lug‘atini tuzishda asos bo‘la oladi. Bunday lug‘atda so‘zlar alifbo tartibida emas, balki ma’no guruhlari bo‘yicha joylashtiriladi va har bir guruhda avval yadro, keyin periferiya birliklari beriladi. Ikkinchidan, o‘zbek tilini ona tili yoki xorijiy til sifatida o‘qitishda avval yadro so‘zlarini, keyin periferiya so‘zlarini o‘rgatish maqsadga muvofiq. Uchinchidan, tarjimonlar uchun bir tildagi yadro so‘zining boshqa tilda periferiyada turishi mumkinligini bilish muhim. Bu ayniqsa ko‘chma ma’nolar va obrazli iboralarni tarjima qilishda qo‘l keladi.

Tadqiqotning ayrim cheklovlari ham mavjud. Material asosan izohli lug‘atdan olingan, shu sababli shevalardagi va kasbga oid so‘zlar to‘liq qamrab olinmagan. So‘zlarning qo‘llanish chastotasi katta matnlar korpusi asosida aniq hisoblanmagan. Kelgusida o‘zbek tili milliy korpusi ma’lumotlaridan foydalanib va so‘zlovchilar orasida assotsiativ tajriba o‘tkazib, bu ishni to‘ldirish mumkin. Shuningdek, o‘zbek floristik maydonini boshqa turkiy tillardagi o‘xshash maydonlar bilan qiyosiy o‘rganish ham ilmiy jihatdan qiziqarli natijalar berishi kutiladi.

XULOSA

O‘zbek tilidagi o‘simlik nomlari yaxlit leksik-semantik maydonni tashkil etadi. Bu maydonning dominantasi "o‘simlik" so‘zi bo‘lib, qolgan barcha birliklar unga bevosita yoki oraliq so‘zlar orqali bog‘lanadi.

Maydon besh pog‘onali ierarxik tuzilishga ega. Bular bosh so‘z, hayotiy shakl nomlari, asosiy tur nomlari, tur xillari va nav nomlaridir. Ular orasida asosiy tur nomlari pog‘onasi markaziy o‘rin egallaydi.

Maydon tarkibida daraxtlar, butalar, mevali o‘simliklar, donli ekinlar, poliz ekinlari, sabzavotlar, gullar, dorivor o‘simliklar, begona o‘tlar va o‘simlik qismlari mikromaydonlari ajratiladi. Ularning har biri o‘z yadrosi va periferiyasiga ega, chegaralari esa qisman ustma-ust tushadi.

Maydon birliklari paradigmatik, sintagmatik va derivatsion munosabatlar orqali o‘zaro bog‘langan. Derivatsion faollik va potensial semalarning boyligi yadro so‘zlarining muhim belgisidir.

Taklif etilgan beshta mezon asosida maydonni yadro, yaqin periferiya, uzoq periferiya va chegara qismiga ajratish mumkin. Yadroni giperonimlar, o‘simlik qismlarining nomlari va eng keng tarqalgan tur nomlari tashkil qiladi. Periferiyada kamroq ishlatiladigan nomlar, shevaga xos va ilmiy so‘zlar, nav nomlari, yangi o‘zlashmalar hamda ko‘chma ma’noli qo‘llanishlar joylashadi.

Maydon chegaralari qat’iy emas. So‘zlar vaqt o‘tishi bilan chekkadan markazga yoki markazdan chekkaga ko‘chishi mumkin. So‘zning kelib chiqishi emas, balki uning xalq turmushidagi o‘rni maydondagi joyini belgilaydi. Taklif etilgan mezonlar boshqa leksik-semantik maydonlarni o‘rganishda ham qo‘llanishi mumkin. Tadqiqot natijalari ideografik lug‘at tuzishda, leksikologiyani o‘qitishda va tarjima amaliyotida foydali bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. Heidelberg: Winter, 1931.
2. Щур Г.С. Теории поля в лингвистике. Москва: Наука, 1974.
3. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. Москва: Наука, 1976.
4. Lyons J. Semantics. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
5. Rosch E. Cognitive representations of semantic categories // Journal of Experimental Psychology: General. 1975. Vol. 104, No. 3. P. 192-233.
6. Ne’matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
8. Кузнецов А.М. От компонентного анализа к компонентному синтезу. Москва: Наука, 1986.
9. Ipsen G. Der alte Orient und die Indogermanen // Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft. Festschrift für W. Streitberg. Heidelberg, 1924.
10. Porzig W. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. 1934. Bd. 58.
11. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. Москва: Издательство АН СССР, 1962.
12. Васильев Л.М. Теория семантических полей // Вопросы языкознания. 1971. № 5.
13. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati. Toshkent: O‘qituvchi, 1985.
14. Berlin B. Ethnobiological Classification: Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies. Princeton: Princeton University Press, 1992.
15. Berlin B., Breedlove D.E., Raven P.H. General principles of classification and nomenclature in folk biology // American Anthropologist. 1973. Vol. 75, No. 1. P. 214-242.
16. Pazlitdinova N. The Linguistic Status of Phytonyms // Anglisticum. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies. 2017. Vol. 6, No. 9. P. 109-116.

17. Pazlitdinova N. The Role of the Floristic Lexicon at the Linguistic Level // Science and Innovation in the Education System. 2023. Vol. 2, No. 12. P. 17-20. DOI: 10.5281/zenodo.10075006.
18. Pazlitdinova N.Z. The Importance of Floristic Lexicon in the Cultural Heritage of the Uzbek Language // American Journal of Philological Sciences. 2025. Vol. 5, Issue 6. P. 265-267. DOI: 10.37547/ajps/Volume05Issue06-69.
19. Pazlitdinova N. Qadimiy manbalarda uchraydigan o‘zbek tilidagi o‘simlik nomlari // Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika. 2025. Vol. 3, No. 10. B. 241-246. DOI: 10.47689/2181-3701-vol3-iss10/S-pp241-246.
20. Mengliev, D., Nabiyeva, D., Abdurakhmonov, A., Makhmudov, K., Nuritdinov, A., & Otemisov, A. (2025, June). Educational Text Analysis in Uzbek: Developing an NER Algorithm for Academic and Pedagogical Content. In 2025 IEEE 26th International Conference of Young Professionals in Electron Devices and Materials (EDM) (pp. 2100-2103). IEEE.
21. Nuritdinov, A. (2025). Korpus lingvistikasida lingvostatistik tahlil metodi. MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMIJURNALI, 3(5).
22. Nuritdinov, A. (2024). JADID DAVRI ADABIY MUHITIGA DOIR ASARLARDAN KORPUSDA FOYDALANISH. COMPUTER LINGUISTICS: PROBLEMS, SOLUTIONS, PROSPECTS, 1(1).
23. Nuritdinov, A. (2022). O ‘ZBEK TILI KORPUSI UCHUN ABDURAUF FITRATNING LINGVISTIK ASARLARINI MANBA SIFATIDA OLINISHI. COMPUTER LINGUISTICS: PROBLEMS, SOLUTIONS, PROSPECTS, 1(1).
24. Nuritdinov, A. S. O. G. L. (2022). O’zbek tili milliy korpusi uchun jadid tilshunoslarining lingvistik asarlarini manba sifatida olinishi. Science and Education, 3(4), 2048-2057.